

(इंग्रजीतील छापील न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

प्रकाशनयोग्य

**भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयात
दिवाणी अपीलीय अधिकारिता**

{ एस.एल.पी. (सी) क्र. १३६२७—१३६२८/२०१२ मधून उद्भवणारे }
दिवाणी अपील क्र. १६४४—१६४५/२०१९

बायाजी संभू माळी उर्फ बोराटे (म.)

त्यांचे कायदेशीर प्रतिनिधीमार्फत

... अपीलकार

विरुद्ध

नाझीर मोहम्मद बलाल झारी

व्दारा कुलमुखत्यारपत्रधारक आणि इतर

... प्रतिवादी

न्यायनिर्णय

न्या. के. एम. जोसेफ

१. परवानगी दिली.

२. अपीलकार यांनी महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरण यांचेकडील दि. ०९.०१.१९९७ चे

आदेशाविरुद्ध, घटनेच्या कलम २२७ अन्वये दाखल केलेली याचिका व त्याविरुद्ध दाखल केलेली पुनर्विलोकन याचिका, मा. उच्च न्यायालय यांनी त्यांच्या आक्षेपित न्यायनिर्णय आणि आदेशाव्दारे फेटाळून लावली आहे.

३. सदरची अपीले ही मुंबई कुळवहिवाट व शेतजमीन अधिनियम, १९४८ अंतर्गत उद्भवली आहेत (ज्याचा उल्लेख यापुढे 'द अॅक्ट' असा करण्यात आला आहे.) अपीलकार हे कूळ आणि प्रतिवादी हे जमीन मालक आहेत. दि. ०१.०४.१९५७ रोजी, ज्याचा उल्लेख 'कृषक दिन' 'टिलर्स डे' असा केला आहे त्या दिवशी जमीन मालक हे वयाने अज्ञान होते. आता आमच्यासमोरील वाद असा आहे कि अपीलकार हे कायद्याचे कलम २९ सह कलम ३२ च्या अर्थान्वये मानीव खरेदीदार आहेत किंवा कसे अथवा हे प्रकरण कलम ३२ फ खालील आहे किंवा कसे ज्या अन्वये कुळाने कलम ३२ फ (१४) अंतर्गत नोटीस देणे बंधनकारक असते.

४. आमच्या समोर आलेल्या प्रश्नाचे आकलन होण्याकरिता प्रथम आपण अपीलकाराच्या मते आक्षेपित आदेशाशी संबंधित असलेली सत्यपरिस्थिती मांडली पाहिजे.

५. अपीलकारांचे म्हणणे असे की — प्रथम प्रतिवादी — जमीनमालक यांचा दावा असा की, ते दि. १०.०९.१९६६ रोजी सज्ञान झाले आणि कायद्याचे कलम ३१ (३) अन्वये त्यांनी त्यांच्या व्यक्तिगत शेतीकरिता मामलेदारासमोर कुळवहिवाट प्रकरण क्र. [१/१९६७](#) चा अर्ज दाखल केला. अपीलकारांचे म्हणणे असे की कुळवहिवाट अव्वल कारकून यांनी बजावलेली नोटीस त्यांना मिळाली होती, ज्याव्दारे त्यांना दि. ०५.०६.१९६७ रोजी उपस्थित राहण्यास आदेशित करण्यात आले होते. नंतर त्यांचा जबाब नोंदविण्यात आला. तद्नंतर जमीनमालकाने जमिनीचा कब्जा मिळावा म्हणून केलेला अर्ज दि. २७.०७.१९६७ रोजीच्या आदेशाने फेटाळण्यात आला.

६. पुढे अपीलकारांचे म्हणणे असे की, प्रथम प्रतिवादी जमीन मालक यांनी अपिलीय प्राधिकारी यांचे समोर कुळवहिवाट अपील (क्र.१४८/१९६७) दाखल केले. सदरचे अपील दि. ०९.०३.१९६८ रोजी फेटाळण्यात आले. प्रतिवादी जमीनमालक यांनी फेरतपासणी अर्जाद्वारे सदरचे प्रकरण न्यायधिकरणापुढे नेले. सदरचा फेरतपासणी अर्ज महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरण यांनी त्यांच्या दि. २२.०४.१९७० च्या आदेशान्वये फेटाळला. त्यानंतर सन १९७७ मध्ये कुळाने, कायदा कलम ३२—ग अन्वये कार्यवाही सुरु केली. परंतु, मूळ प्राधिकारी यांनी असे मत व्यक्त केले की, कुळाने उपविभागीय अधिकारी, ज्यांच्या समोर कायदा कलम ३२फ च्या तरतुदींना आव्हानित करण्यात आले होते त्या तरतुदींचे पालन न केल्यामुळे त्यांनी त्यांच्या दि. ३०.०९.१९७८ च्या आदेशान्वये सदर आदेश कायम केला.

७. अपीलकार यांनी दाखल केलेल्या फेरतपासणी अर्जावर न्यायाधिकरण यांनी सदरचा आदेश रद्दबातल ठरवला आणि कायदा कलम ३२ ग अन्वये प्रकरण नव्याने चौकशीसाठी परत पाठविले.

८. जमीनमालकाने सुरु केलेल्या कार्यवाहीशी संबंधीत अपील नोंदवहीच्या उता—यामधील काही विसंगती निदर्शनास आल्यानंतर, अतिरिक्त तहसिलदार यांनी असा निष्कर्ष काढला की, जमीनमालकाने, कायदा कलम ३१ अन्वये कब्जा परत मिळविण्याच्या त्याच्या अधिकाराचा वापर केला हे सिध्द करण्यात अपीलकार हे अपयशी ठरले त्यामुळे कायदा कलम ३२फ च्या तरतूदी लागू होतात आणि त्यांची पूर्तता न झाल्यामुळे अपीलकार यांच्या नावाने झालेली खरेदी निष्फळ ठरते.

९. परंतु अपिलीय प्राधिकारी यांनी त्यांच्या दि. २४.०४.१९९२ च्या आदेशान्वये याच्या विरुद्ध निष्कर्ष नोंदविला आणि अपीलकार यांनी दाखल केलेले अपील मान्य केले. जमीनमालकाने, अपिलीय प्राधिकारी यांच्या या आदेशास आव्हान दिले. दि. ०९.०१.१९९७ च्या आदेशान्वये न्यायाधिकरणाने अपिलीय प्राधिकारी यांचा आदेश रद्दबातल ठरवला आणि

अतिरिक्त तहसिलदार यांनी पारित केलेला आदेश कायम करताना, अपीलकार यांनी कलम ३२ फ (१ अ) च्या तरतूदींचे पालन केले नसल्याबाबत निष्कर्ष नोंदविला. न्यायाधिकरणाच्या याच आदेशाविरुद्ध अपीलकार यांनी रिट याचिका दाखल केली. उच्च न्यायालयाने सदर रिट याचिका फेटाळून लावली आणि त्यावर अपीलकार यांनी पुनर्विलोकन याचिका दाखल केली ती सुध्दा फेटाळण्यात आली.

१०. आम्ही पक्षकारांच्या विद्वान वकिलांचे म्हणणे ऐकले.

११. अपीलकार यांच्या विद्वान वकिलांचे असे म्हणणे आहे कि, सदरचे प्रकरण हे कायदा कलम २९ सह कलम ३१ मधील तरतूदींच्या अन्वये समजण्यात यावे. विद्वान वकिलांनी असे निदर्शनास आणले की, सदर तरतूदींच्या प्रभावाखालील प्रकरणामध्ये कलम ३२ फ च्या अर्थान्वये नोटीस जारी करण्याची आवश्यकता नसते, ज्याकरिता त्यांनी तुकाराम मारुती चव्हाण वि. मारुती नारायण चव्हाण (म) व्दारा कायदेशीर प्रतिनिधी आणि इतर (२००८) ९ एससीसी ३५८ आणि सुदाम गणपत कृतवल वि. शेवंताबाई तुकाराम गुळूमकर (२००६) ७ एससीसी २०० या केसचा आधार घेतला.

१२. एक गोष्ट स्पष्ट आहे की जमीनमालकाने कायदा कलम २९ अन्वये अर्ज दाखल केला होता. सदर अर्ज फेटाळण्यात आला, जो पुनर्विलोकनासाठी न्यायाधिकरणासमोर आला तेव्हा देखील फेटाळण्यात आला.

१३. याबाबतीत पारित झालेल्या आदेशांच्या कायदेशीर परिणामांबरोबरच सदरची कागदपत्रे फेटाळली गेली. त्यांनी पुढे असे म्हणणे मांडले की, त्यांनी उच्च न्यायालयात पुनर्विलोकन याचिकेसोबत प्रमाणित प्रती सादर केल्या होत्या तरी सुध्दा त्यांचा विचार केला गेला नाही. त्यांचे असेच म्हणणे होते की मानीव खरेदीच्या प्रकरणामध्ये कलम ३२ फ खालील नोटीस देण्याची काहीएक आवश्यकता नसते.

१४. उलटपक्षी प्रतिवादींच्या विद्वान वकिलांनी उच्च न्यायालयाच्या आदेशाचे समर्थन केले. त्यांनी असे प्रतिपादन केले की कायदा कलम ३२ फ (१ अ) अन्वये नोटीस देणे अनिवार्य असते. अशी नोटीस न देता एखाद्याने हक्क खरेदी केल्याचे मानण्यात यावे असे प्रतिपादन करता येणार नाही. त्यांनी असेही निदर्शनास आणून दिले कि, प्रतिवादींचे असे म्हणणे आहे की प्रमाणित प्रती या रिट याचिका फेटाळल्यानंतर आणि त्यातही प्रकरण पुनर्विलोकनासाठी आल्यावर सादर केल्या गेल्या आणि म्हणूनच सदर अर्ज स्विकारण्यात आला नाही. त्यामुळे सदर कागदपत्रे ही काही आधारभूत ठरू शकत नाहीत. त्यांनी असेही प्रतिपादन केले कि अपीलकार यांचे असे म्हणणे होते की उच्च न्यायालयात कायदा कलम ३२ फ (१अ) चे पुरेसे पालन करण्यात आले होते.

१५. कायद्यातील सांविधिक तरतुदींचा आढावा घेण्याची हीच ती योग्य वेळ आहे. हा कायदा सन १९४८ मध्ये करण्यात आला आणि त्यातील खालील तरतूदी ज्या हया केसशी संबंधित आहेत असे आपल्याला वाटते त्याकडे आपण लक्ष दिले पाहिजे.

१६. कलम २९ हे कब्जा घेण्याच्या कार्यपद्धतीशी संबंधित आहे, ज्यामध्ये इतर गोष्टींबरोबरच खालील बाबींचा समावेश आहे.

२९. (१) या अधिनियमाच्या कोणत्याही तरतूदीअन्वये कोणत्याही जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कब्जा मिळण्याच्या हक्क असलेल्या कुळास, शेतमजुरास किंवा कारागिरास असा कब्जा मिळण्यासाठी मामलेदाराकडे लेखी अर्ज करता येईल. असा अर्ज विहित करण्यात येईल अशा नमुन्याप्रमाणे करण्यात येईल. (व तो यथास्थिती अशा कुळास, शेतमजुरास किंवा कारागिरास ज्या तारखेस अशा जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कब्जा मिळण्याचा हक्क उपार्जित झाला असेल त्या तारखेपासून २ वर्षांच्या आत करण्यात येईल.)

(२) (पोटकलम (३-क) मध्ये अन्यथा तरतूद केली असेल ती खेरीज करून, कोणत्याही जमीनमालकाला) कुळाने धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कब्जा मामलेदाराच्या आदेशावाचून घेता येणार नाही. तो असा आदेश मिळण्यासाठी विहित नमुन्यात (व यथास्थिती अशा जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कब्जा मिळण्याचा हक्क ज्या तारखेस त्यास उपार्जित झाला आहे असे मानण्यात येईल, त्या तारखेपासून दोन वर्षांच्या अवधीच्या आत अर्ज करील.)

(३) पोटकलम (१) किंवा (२) अन्वये असा अर्ज मिळाल्यावर मामलेदार चौकशी केल्यानंतर अशा अर्जावर त्यास योग्य वाटेल असा आदेश देईल.

(परंतु जमीनमालकाने त्यास कलम ३१ अन्वये प्रदान करण्यात आलेल्या हक्कास अनुसरून पोटकलम (२) अन्वये अर्ज केला असेल त्या बाबतीत कलम ३१-अ चे खंड (ग) व (घ) आणि कलम ३१ ब ची पोटकलमे (२) व (३) यात विनिर्दिष्ट केलेल्या शर्ती पूर्ण करण्यात आल्या आहेत किंवा कसे याचा मामलेदार प्राथमिक वादप्रश्न म्हणून आधी निर्णय करील. जर मामलेदारास असे आढळून आले की, उक्त शर्तीपैकी कोणत्याही शर्ती पूर्ण करण्यात आलेल्या नाहित तर, तो ताबडतोब अर्ज नामंजूर करील.)

१७. कलम ३१ हे जमीनमालकांच्या व्यक्तिशः कसण्याकरीता आणि कृषीतर वापराकरीता कुळवहिवाट समाप्त करण्याच्या हक्काशी संबंधित आहे. ज्यात खालील बाबींचा उल्लेख आहे.

३१ (१) कलमे १४ व ३० मध्ये काहीही अंतर्भूत केलेले असेल तरी, मात्र कलमे ३१—क ते ३१—घ (दोन्ही धरून) यांच्या अधीन राहून, (प्रकरण तीन) यांच्या अधीन राहून, (प्रकरण तीन—अअ च्या अर्थातिर्गत जमीन मालक नसलेल्या जमीनमालकास) —

(अ) व्यक्तिशः जमीन कसण्यासाठी, अथवा

(ब) कोणत्याही कृषीतर प्रयोजनासाठी,

जमिनीची खरीखुरी आवश्यकता असेल तर, पोटकलम (२) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे कब्जा मिळण्यासाठी पोटकलम (२) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे कब्जा मिळण्यासाठी नोटीस दिल्यानंतर व अर्ज केल्यानंतर, त्यास कोणत्याही जमिनीची (कायम कुळवहिवाटी खेरीज इतर) कुळवहिवाट समाप्त करता येईल.

२. पोटकलम (१) अन्वये दयावयाची नोटीस लेखी असेल, त्यात ज्या प्रयोजनासाठी जमीनमालकास जमीन पाहिजे असेल ते कारण नमूद करण्यात येईल व ती दि. ३१ डिसेंबर १९५६ रोजी किंवा त्यापूर्वी कुळावर बजावण्यात येईल. अशा नोटीशीची एक प्रत त्याचवेळी मामलेदाराकडे पाठविण्यात येईल. कलम २९ अन्वये कब्जा मिळविण्यासाठी करावयाचा अर्ज, मामलेदाराकडे दि. ३१ मार्च १९५७ रोजी किंवा त्यापूर्वी करण्यात येईल.

३. जमीनमालक अज्ञान, विधवा स्त्री, किंवा मानसिक अथवा शारीरिक विकलता जडलेली व्यक्ती असेल अशाबाबतीत पुढील अवधीत अशी नोटीस देता येईल (व कलम २९ अन्वये कब्जा मिळविण्यासाठी अर्ज करता येईल)

(i.) अज्ञानाला, तो ज्या तारखेस सज्ञान होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत,

(ii.) विधवा स्त्रीच्या हक्कविषयक उत्तराधिका—याला ज्या तारखेस जमिनीतील अशा स्त्रीचा हितसंबंध नष्ट होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत,

(iii.) मानसिक किंवा शारीरिक विकलता ज्या तारखेस नाहीशी होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत.

(परंतु अशा प्रवर्गातील व्यक्ती संयुक्त कुटूंबातील व्यक्ती असेल आणि अशा संयुक्त कुटूंबात या पोटकलमात निर्दिष्ट केलेल्या वर्गात न मोडणारी निदान एक व्यक्ती असेल आणि अशा व्यक्तीचा अशा संयुक्त कुटूंबातील हिस्सा दि. ३१ मार्च १९५७ पूर्वी मोजूनमापून विभक्त करण्यात आला नसेल आणि जमिनीचे क्षेत्र, निर्धारण, वर्गीकरण व मूल्य लक्षात घेऊन संपूर्ण संयुक्त कुटूंबाच्या मालमत्तेतील त्या व्यक्तीचा हिस्सा ज्या प्रमाणात विभक्त करण्यात आला असेल त्याच प्रमाणात अधिक प्रमाणात नव्हे — अशा व्यक्तीचा जमिनीतील हिस्सा विभक्त करण्यात आला आहे अशी चौकशीअंती मामलेदाराची खात्री झाली असेल तर या पोटकलमाच्या तरतुदी लागू होणार नाहीत.)

१८. (३१— ओ) कलम ३१ अन्वये जमिन व्यक्तिशः कसण्यासाठी कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा जमीनमालकाचा हक्क पुढील शर्तीच्या अधीन असेल.

(सी) ज्या जमिनीचा कब्जा घेण्याचा जमीनमालकास हक्क आहे त्या जमिनीच्या लागवडीमुळे मिळणारे उत्पन्न त्याच्या उपजिविकेसाठी लागणा—या उत्पन्नाचे मुख्य साधन असेल.

(डी) पट्ट्याने दिलेली जमीन, दि. १ जानेवारी, १९५२ रोजी आणि त्यानंतर उक्त तारीख आणि नियत दिवस यांच्या दरम्यानच्या अवधीत जमीनमालकाच्या स्वतःच्या किंवा त्याच्या कोणत्याही पूर्वजाच्या नावाने

(परंतु अभिहस्तांकनामुळे किंवा न्यायालयाने केलेल्या विक्रीमुळे किंवा अन्यथा ज्या व्यक्तीकडून स्वत्वाधिकार प्राप्त झालेला असेल त्या कोणत्याही व्यक्तीच्या नावाने नव्हे) किंवा उक्त जमीनमालक हा संयुक्त कुटुंबातील व्यक्ती असेल त्याबाबतीत अशा कुटुंबातील एखाद्या किंवा कुटुंबियाच्या नावाने, अधिकार अभिलेखात किंवा कोणत्याही सरकारी अभिलेखात किंवा तत्सम महसुली अभिलेखात दाखल केलेली असेल.

१९. कलम ३२ हे कुळांनी कृषकदिनी जमीन खरेदी केली आहे असे मानणे यांच्याशी संबंधित आहे, ज्यात खालील बाबींचा उल्लेख आहे.

३२ (१) दिनांक १ एप्रिल, १९५७ रोजी (ज्याचा यात यापुढे 'कृषक दिन' असा निर्देश करण्यात आला आहे) प्रत्येक कुळाने, कूळ म्हणून त्याने धारण केलेली जमीन (या कलमाच्या इतर तरतुदींच्या व) लगत पुढील कलमांच्या (तरतुदींच्या) अधीनतेने, त्याने उक्त दिवशी तिच्यावर असलेल्या सर्व बोजांपासून मुक्त अशी आपल्या जमीनमालकाकडून खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल जर —

(अ) असे कूळ त्या जमिनीचे कायम कूळ असेल आणि जमीन व्यक्तिशः कसत असेल तर,

(बी) असे कूळ कायम नसेल, परंतु पट्ट्याने दिलेली जमीन व्यक्तिशः कसत असेल तर, आणि

(i.) कलम ३१ अन्वये त्याची कुळवहिवाट समाप्त करण्याबद्दल जमीनमालकाने नोटीस दिली नसेल तर, अथवा

(ii.) कलम ३१ अन्वये नोटीस दिली असेल परंतु जमीनमालकाने दि. ३१ मार्च १९५७ रोजी किंवा त्यापूर्वी जमिनीचा कब्जा मिळण्यासाठी कलम २९ अन्वये मामलेदाराकडे अर्ज केला नसेल तर, (अथवा)

(iii.) त्याची कुळवहिवाट जमीनमालकाने कलम १४ मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या कारणांपेकी कोणत्याही कारणावरून समाप्त केली नसेल, किंवा त्याप्रमाणे कुळवहिवाट समाप्त केली असेल परंतु दि. ३१ मार्च १९५७ रोजी किंवा त्यापूर्वी जमिनीचा कब्जा मिळण्यासाठी कलम २९ अन्वये मामलेदाराकडे अर्ज केला नसेल तर,

परंतु, जमिनीचा कब्जा मिळविण्यासाठी कलम २९ अन्वये जमीनमालकाने केलेला अर्ज या अधिनियमाच्या तरतुदींनुसार मामलेदाराने किंवा अपिलात जिल्हाधिका—याने किंवा पुनरिक्षणात (महाराष्ट्र महसूल न्यायाधिकरणाने) फेटाळला असेल तर असा अर्ज ज्या तारखेस फेटाळण्याचा अंतिम आदेश देण्यात आला असेल त्या तारखेस कुळाने अशी जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल. अर्ज फेटाळण्याचा अंतिम आदेश ज्या तारखेस दिला असेल त्या तारखेचा उल्लेख यात यापुढे 'पुढे ढकलण्यात आलेली तारीख' असा केला आहे.

(परंतु आणखी असे की, जमीनमालकाच्या ज्या कुळास कलम ३१ पोटकलम (३) च्या परंतुकाच्या फायदा मिळण्याचा हक्क असेल त्या कुळाने त्या परंतुकात निर्दिष्ट केलेल्या तारखेपूर्वी त्याचा हिस्सा कोणत्याही प्रकारे विभक्त करण्यात आला नसेल तर, दि. १ एप्रिल १९५८ रोजी उक्त जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल.)

२०. कलम ३२—अे अन्वये कुळांनी कमाल क्षेत्रापर्यंत जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येते.

३२ अे कलम ३२ अन्वये कुळाने पुढीलप्रमाणे जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल—

(१) जे कूळ मालक म्हणून कोणतीही जमीन धारण करीत नसेल, परंतु

कूळ म्हणून कमाल क्षेत्रापेक्षा अधिक जमीन धारण करत असेल त्याच्या बाबतीत, कमाल क्षेत्रापर्यंत.

(२) जे कूळ मालक म्हणून कमाल क्षेत्रापेक्षा कमी जमीन धारण करीत असेल त्याच्या बाबतीत, त्याच्या जमिनीत अशा जमिनीचा जितका भाग घातल्याने ती कमाल क्षेत्राच्या इतकी होईल तितकाच भाग.

२१. कलम ३२ बी अन्वये, कुळांनी जमीन खरेदी केली आहे असे कोणत्या परिस्थितीमध्ये मानण्यात येऊ नये याचा उल्लेख केला आहे. यात असे म्हटले आहे की, जर एखाद्या कुळाने जमीन अंशतः मालक म्हणून व अंशतः कूळ म्हणून धारण केली असेल, परंतु त्याने मालक म्हणून धारण केलेल्या जमिनीचे क्षेत्र कमाल क्षेत्राइतके किंवा त्याहून अधिक असेल तर, कूळ म्हणून त्याने धारण केलेली जमीन कलम ३२ अन्वये त्याने खरेदी केली आहे असे मानण्यात येणार नाही.

२२. कलम ३२ सी अन्वये कुळांना खरेदी करावयाच्या जमिनी पसंत करण्याचा हक्क देते. कलम ३२ डी हे कुळांनी तुकडे खरेदी केले असे केव्हा मानावे हे सांगते. कुळाने कलम ३२ अन्वये जमीन खरेदी केल्यानंतर जी कोणतीही जमीन शिल्लक राहिल ती जमीन जणू काही कुळाने स्वाधीन केलेली जमीन असावी त्याप्रमाणे तिची विल्हेवाट कलम १५ मध्ये घालून दिलेल्या रीतीने करण्यात येईल असा कलम ३२ इ चा महादेश आहे.

२३. कलम ३२ फ हे, जमीनमालक अज्ञान इत्यादी असेल तेव्हा कुळाच्या जमीन खरेदी करण्याच्या हक्कविषयी संबंधित आहे, ज्यात खालील बाबींचा समावेश आहे.

३२ फ (१) मागील कलमांमध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी,

(अ) जमीनमालक अज्ञान, विधवा स्त्री किंवा कोणतीही मानसिक अथवा शारिरीक विकलता जडलेली व्यक्ती असेल तेव्हा कुळास कलम

३१ अन्वये अशा जमीनमालकास ज्या अवधीत कुळवहिवाट समाप्त करायचा हक्क असेल तो अवधी संपल्यानंतर एक वर्षाच्या आत कलम ३२ अन्वये अशी जमीन खरेदी करण्याचा हक्क असेल (आणि कुळाला खरेदीच्या हक्काचा वापर करणे शक्य व्हावे यासाठी तो सज्जान झालेला आहे याविषयी जमीनमालक, ज्या अवधीत कलम ३१ अन्वये कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा अशा जमीन मालकाला हक्क मिळाला असेल तो अवधी संपण्यापूर्वी कुळास सूचना पाठविल.)

(परंतु, अशा वर्गातील व्यक्ती ही संयुक्त कुटुंबातील व्यक्ती असेल आणि अशा संयुक्त कुटुंबात या पोटकलमात निर्दिष्ट केलेल्या वर्गात न मोडणारी निदान एक व्यक्ती असेल आणि अशा व्यक्तीचा अशा संयुक्त कुटुंबातील हिस्सा दि. ३१ मार्च १९५८ पूर्वी मोजूनमापून विभक्त करण्यात आला नसेल आणि जमिनीचे क्षेत्र, निर्धारण, वर्गीकरण व मूल्य लक्षात घेउन, संपूर्ण संयुक्त कुटुंबाच्या मालमत्तेतील त्या व्यक्तीचा हिस्सा ज्या प्रमाणात विभक्त करण्यात आला असेल त्याच प्रमाणात, अधिक प्रमाणात नव्हे, अशा व्यक्तीचा जमिनीतील हिस्सा विभक्त करण्यात आला आहे अशी चौकशीअंती मामलेदाराची खात्री झाली नसेल तर, या पोटकलमाच्या तरतुदी लागू होणार नाहीत.)

(ब) कूळ अज्ञान किंवा विधवा स्त्री किंवा कोणतीही मानसिक अथवा शारीरिक विकलता जडलेली व्यक्ती किंवा सशस्त्र दलात नोकरी करणारी व्यक्ती असेल तेव्हा, खंड (क) च्या तरतुदींच्या अधिन राहून कलम ३२ अन्वये जमीन खरेदी करण्याचा हक्क पुढीलप्रमाणे बजाविता येईल:—

(i.) अज्ञानास, तो ज्या तारखेस सज्जान होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत.

(ii.) विधवा स्त्री च्या हक्कविषयक उत्तराधिका—यास ज्या तारखेस जमिनीत अशा स्त्रीचा हितसंबंध असण्याचे बंद होईल, त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत.

(iii.) कुळाची मानसिक किंवा शारिरीक विकलता ज्या तारखेस नाहीशी होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत.

(iv.) कुळ सशस्त्र दलात ज्या तारखेस नोकरी करण्याचे बंद होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत.

(परंतु, अशा वर्गातील व्यक्ती ही संयुक्त कुटुंबातील व्यक्ती असेल आणि अशा संयुक्त कुटुंबात या पोटकलमात निर्दिष्ट केलेल्या वर्गात न मोडणारी निदान एक व्यक्ती असेल आणि अशा व्यक्तीचा अशा संयुक्त कुटुंबातील हिस्सा दि. ३१ मार्च, १९५८ पूर्वी मोजूनमापून विभक्त करण्यात आला नसेल आणि जमिनीचे क्षेत्र, निर्धारण, वर्गीकरण व मूल्य लक्षात घेवून संपूर्ण संयुक्त कुटुंबाच्या मालमत्तेतील त्या व्यक्तीचा हिस्सा ज्या प्रमाणात विभक्त करण्यात आला असेल, त्याच प्रमाणत — अधिक प्रमाणात नव्हे, अशा व्यक्तीचा जमिनीत हिस्सा विभक्त करण्यात आला आहे अशी चौकशीअंती मामलेदाराची खात्री झाली नसेल तर, या पोटकलमाच्या तरतुदी लागू होणार नाहीत.)

(१ (अ)) कुळाची पोटकलम (१) अन्वये त्यास प्रदान केलेल्या हक्काचा वापर करण्याची इच्छा असेल तर, ते त्या पोटकलमात विनिर्दिष्ट केलेल्या अवधीच्या आत त्या संबंधात जमीन मालकास आणि न्यायाधिकरणास, विहित रितीने कळवतील.)

(परंतु, एखाद्या जमीनमालकाकडील (जो अज्ञान होता व जो कूळवहिवाट व शेतजमीन विधी (सुधारणा) अधिनियम, १९६९ च्या प्रारंभापूर्वी सज्ञान असेल अशा) जमीन धारण करणा—या कुळाने या पोटकलमाव्दारे आवश्यक असल्याप्रमाणे सूचना दिलेली नसेल, परंतु

अशा प्रारंभाच्या वेळी जमीन कब्जात असल्याने, पोटकलम (१) अन्वये त्यास प्रदान केलेल्या हक्काचा वापर करण्याची इच्छा असेल तर, त्यास त्या अधिनियमाच्या प्रारंभापासून दोन वर्षांच्या कालावधीत अशी सूचना देता येईल.)

(२) कलमे ३२ ते ३२—ई (दोन्ही धरून) आणि कलमे ३२—ग ते ३२—आर (दोन्ही धरून) यांच्या तरतुदी जेथवर लागू करता येतील तेथवर, अशा खरेदीस लागू होतील.

२४. कलम ३२—ग खालीलप्रमाणे आहे.

३२—ग (१) कृषकदिनानंतर शक्य तितक्या लवकर न्यायाधिकरण, आपल्या अधिकारितेतील प्रत्येक गावात विहित नमुन्याप्रमाणे जाहीर नोटीस प्रसिध्द करील किंवा प्रसिध्द करण्याची व्यवस्था करील वा त्याद्वारे:—

(अ) कलम ३२ अन्वये ज्या कुळांनी जमिनी खरेदी केल्या आहेत असे मानण्यात येईल त्या सर्व कुळांना,

(बी) अशा जमिनींच्या सर्व जमीनमालकांना, आणि

(सी) त्यात हितसंबंध असलेल्या सर्व इतर व्यक्तींना,

नोटीशीत निर्दिष्ट केलेल्या दिनांकास आपल्यापुढे हजर राहण्याविषयी फर्मावतील. न्यायाधिकरण, अशा प्रत्येक कुळास, जमीनमालकास व व्यवहार्य असेल तेथवर इतर व्यक्तींना सुध्दा व्यक्तिशः नोटीस देउन अशा जाहीर नोटीशीत विनिर्दिष्ट केलेल्या तारखेस त्याच्यापुढे हजर राहण्याविषयी फर्मावतील.

(२) कूळ म्हणून धारण केलेली जमीन खरेदी करण्याची कुळाची इच्छा आहे किंवा कसे याविषयी त्याचे निवेदन न्यायाधिकरण, विहित रीतीने अभिलिखित करील.

(३) कोणत्याही कुळाने हजर राहण्यास कसूर केली असेल किंवा जमीन खरेदी करण्याची आपली इच्छा नाही असे निवेदन त्याने केलेले असेल त्याबाबतीत न्यायाधिकरण, लेखी आदेशाव्दारे, अशा कुळाची जमीन खरेदी करण्याची इच्छा नाही आणि खरेदी परिणामशून्य आहे असे घोषित करील,

परंतू कोणत्याही पक्षकाराने हजर राहण्यास कसूर केल्यामुळे असा आदेश देण्यात आला असेल तर न्यायाधिकरण, पक्षकारास तो कळवील आणि ज्याच्या कसुरीमुळे असा आदेश देण्यात आला असेल त्या कोणत्याही पक्षकारास, असा आदेश त्यास कळविल्याच्या तारखेपासून ६० दिवसांच्या आत आदेशाच्या पुनर्विलोकनासाठी अर्ज करता येईल.

(४) कुळाची जमीन खरेदी करण्याची इच्छा असल्यास न्यायाधिकरण, कुळास व जमीनमालकास व अशा जमिनीत हितसंबंध असलेल्या सर्व इतर व्यक्तींना आपली बाजू मांडण्याची संधी दिल्यानंतर आणि चौकशी केल्यानंतर, कलम ३२—एच आणि कलम ६३—ओ, पोटकलम (३) यांच्या तरतुदीनुसार अशा जमिनीची खरेदीची किंमत निर्धारित करील.

(परंतु, कलम ३२—एच च्या तरतुदींना अनुसरून, जमीनमालक व कूळ यांनी खरेदीची किंमत आपापसांत ठरविली असेल तर न्यायाधिकरणास, उक्त करारास कुळाने दिलेली संमती स्वेच्छेने दिलेली आहे याबाबत विहित रीतीने स्वतःची खात्री करून घेतल्यानंतर, खरेदीची किंमत निर्धारित करणारा आणि अशा करारानुसार ती किंमत देण्याविषयी तरतूद करणारा आदेश देता येईल.)

(५) एखाद्या कुळाने पुढे ढकलण्यात आलेल्या तारखेस जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात आले आहे अशा कुळाच्या बाबतीत

न्यायाधिकरण, अशा तारखेनंतर, शक्य तितक्या लवकर जमिनीची किंमत निर्धारित करील.

(६) या अधिनियमाच्या अनुसूची तीन मध्ये उल्लेख केलेल्या भूधारणा पद्धती नाहीशी करण्याबाबतच्या अधिनियमांपैकी कोणत्याही अधिनियमाच्या तरतुदीअन्वये किंवा तदनुसार कोणतीही जमीन, ती धारण करणा—या व्यक्तीस तिचे हस्तांतरण करता येणार नाही, या शर्तीवर परत देण्यात आली असेल तर, अशी जमीन परत देण्यापूर्वी निर्माण केलेल्या पट्ट्याने ती धारण करणा—या कोणत्याही व्यक्तीच्या हक्कास अशा शर्तीमुळे बाध येतो असे मानण्यात येणार नाही, आणि जमीनीचे हस्तांतरण करता येणार नाही ही शर्त जणू काही जमीन परत देण्याबाबतची शर्त नसावी त्याप्रमाणे, अशा व्यक्तीने या कलमान्वये ती कूळ म्हणून खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल.

२५. कलम ३२—एच अन्वये खरेदीची किंमत व तिची कमाल मर्यादा याबाबत तरतूद केली आहे.

२६. आता आपल्यासमोर अपीलकारांचे विद्वान वकील व प्रतिवादींचे विद्वान वकील यांनी उभा केलेला खटला तसेच सांविधिक योजना आहे तेव्हा आपण वस्तुस्थितीचा अधिक खोलवर विचार करून त्याला कायद्याच्या परियोजनेच्या पार्श्वभूमीवर लागू केले पाहिजे. अपीलकाराने कलम ३२ —एफ (१ ओ) अन्वये नोटीस दिलेली नाही या आधारावर उच्च न्यायालयाने कार्यवाही केलेली आहे आणि उच्च न्यायालयाच्या मते ते अनिवार्य असते. प्रतिवादींच्या विद्वान वकिलांनी या कारणमीमांसेचासुद्धा आधार घेतला आहे. तर दुसरीकडे अपीलकारांचे असे म्हणणे आहे की त्याच्या खटल्याच्या अनुसार, कलम ३२— एफ (१ ओ) अन्वये नोटीस देण्याची आवश्यकता नाही. जमीनमालकाने असे निदर्शनास आणून दिले की, अपीलकारांचे

असे म्हणणे आहे की त्यांनी कलम ३२—एफ (१ ओ) चे भरीवपणे पालन केले आहे याची न्यायालयाने दखल घ्यावी.

२७. कलम २९(२) मध्ये अशी तरतूद आहे की, कोणत्याही जमीनमालकाला, कुळाने धारण केलेल्या कोणत्याही जमिनीचा किंवा राहत्या घराचा कब्जा मामलेदाराच्या आदेशावाचून घेता येणार नाही. अशा जमिनीचा किंवा यथास्थिती राहत्या घराचा कब्जा मिळण्याचा हक्क ज्या तारखेस त्यास उपार्जित झाला आहे असे मानण्यात येईल त्या तारखेपासून दोन वर्षांच्या अवधीत असा अर्ज करणे त्यास बंधनकारक असेल. पोटकलम (३) मध्ये, मामलेदाराने चौकशी करून आदेश द्यावा अशी तरतूद आहे. या कलमान्वये असे लक्षात येते की, जमीनमालकाने त्यास कलम ३१ अन्वये प्रदान करण्यात आलेल्या हक्कास अनुसरून पोटकलम (२) अन्वये अर्ज केला असेल त्या बाबतीत कलम ३१—अ चे खंड (सी) आणि (डी) मधील शर्ती पूर्ण करण्यात आल्या आहेत किंवा कसे याचा प्राथमिक वादप्रश्न म्हणून मामलेदार आधी निर्णय करतील. शिवाय, कलम ३१—बी च्या पोटकलम (२) व (३) यांत नमूद केलेल्या शर्ती पूर्ण करण्यात आल्या आहेत याबद्दल त्यांची खात्री झालेली असली पाहिजे आणि जर ह्या शर्ती पूर्ण झाल्या नसतील तर अर्ज फेटाळून लावणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे. कलम २९ मधील इतर तरतुदींचा आम्हाला अटकाव नाही. त्यामुळे, आता कलम ३१ चा विचार करता, कलम ३१ हे, कुळांचे विशेष हक्क व विशेषधिकार आणि व्यक्तिशः कसण्यासाठी जमिनीचे संवितरण करण्याच्या तरतुदी या प्रकरण तीन मधील आहे.

२८. प्रकरण तीन हे दोन भागात विभागलेले आहे. कलम ३१ हे त्यातील भाग—एक याखाली येते ज्याद्वारे, व्यक्तिशः कसण्यासाठी व कृषीतर प्रयोजनांसाठी कुळवहिवाट समाप्त करण्याची तरतूद केली आहे. पुढे असे लक्षात येते की, कलम ३२ आणि इतर त्यासारख्या तरतुदी या कुळांनी जमिनी खरेदी करण्याशी संबंधित असलेल्या भाग —दोन खाली येतात.

२९. कलम ३१ कडे परत पाहता त्यात असे म्हटले आहे की, कलमे १४ व ३० मध्ये

काहीही अंतर्भूत केलेले असेल तरी, मात्र कलमे ३१—अ ते ३१—डी दोन्ही धरून, यांच्या अधीन राहून जमीनमालकास, व्यक्तिशः जमीन कसण्यासाठी अथवा कोणत्याही कृषीतर प्रयोजनासाठी जमिनीची आवश्यकता असेल तर, पोटकलम (२) मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे कब्जा मिळविण्यासाठी नोटीस दिल्यानंतर व अर्ज केल्यानंतर, त्यास कोणत्याही जमिनीची (कायम कुळवहिवाटी खेरीज इतर) कूळवहिवाट समाप्त करता येईल.

३०. पोटकलम (२) मधील तरतुदीनुसार लेखी नोटीस दिली पाहिजे आणि त्यात जमीनमालकास कोणत्या कारणासाठी जमिनीची आवश्यकता आहे ते कारण नमूद केले पाहिजे. अशी नोटीस दि. ३१ डिसेंबर १९५६ रोजी किंवा त्यापुर्वी बजावली पाहिजे आणि सदर नोटीशीची एक प्रत मामलेदार यांना पाठविली पाहिजे. यात यापुढे असे स्पष्ट करण्यात आले आहे कि, कलम २९ अन्वये कब्जा मिळविण्यासाठी करावयाचा अर्ज मामलेदाराकडे दि. ३१ मार्च १९५७ रोजी किंवा त्यापूर्वी केला पाहिजे.

३१. परंतु कलम ३१ च्या पोटकलम (३) मध्ये असे म्हटले आहे की, जमीनमालक अज्ञान, विधवा स्त्री किंवा मानसिक अथवा शारिरिक विकलता जडलेली व्यक्ती असेल अशा बाबतीत अज्ञानाला तो ज्या तारखेस सज्ञान होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत, अशी नोटीस देता येईल व कलम २९ अन्वये कब्जा मिळविण्यासाठी अर्ज करता येईल. येथे इतर दोन प्रवर्गांशी आपला संबंध नाही. त्यामुळे येथे आपण असे म्हणू शकतो की जर जमीनमालक अज्ञान असेल तर, कलम २९ च्या तरतुदीच्या सहाय्याने त्याला, तो ज्या तारखेस सज्ञान होईल त्या तारखेपासून एका वर्षाच्या आत कलम २९ अन्वये कब्जा मिळविण्यासाठी अर्ज करता येईल. कलम ३१ अे अन्वये कूळवहिवाट समाप्त करण्याची तरतूद आहे. यात कलम ३१ अन्वये जमीन व्यक्तिशः कसण्यासाठी कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा जमीनमालकाचा हक्क काही शर्तीच्या अधीन राहून सीमित केला आहे. या शर्ती देखील आपल्याशी संबंधीत नाहीत. आता आपण कलम ३२ कडे वळूया.

३२. कलम ३२ हे प्रत्येक कुळाने कृषकदिनी म्हणजेच एप्रिल १९५७ रोजी, कूळ म्हणून त्याने धारण केलेली जमीन, तिच्यावर असलेल्या सर्व बोजांपासून मुक्त अशी, आपल्या जमीनमालकाकडून खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल. या तरतुदीमधील दोन मर्यादा वेगळ्या काढता येऊ शकतात. कलम ३२ मधील घोषणा ही सदर कलमातील इतर तरतुदींच्या अधीन राहून केलेली आहे. आणि ती या पुढील कलमांचे चलन कसे होते यावर अवलंबून आहे. वेगळ्या शब्दात सांगायचे झाले तर, कलम ३२ चे अनुसरण करणा—या तरतुदी या कलम ३२ च्या अंमलबजावणीला नियंत्रित करतील.

३३. आमच्या दृष्टीने, अपीलकार ज्याच्यावर अवलंबून आहेत त्या पोटकलम (१) मधील पहिले परंतुक महत्वपूर्ण आहे, ज्याची सन १९५७ चा मुंबई अधिनियम क्रमांक ३८ अन्वये भर घातली गेली आहे. त्याचे विश्लेषण करता, त्यात पुढील तरतुदी आढळतात:—

१. जमिनीचा कब्जा मिळविण्यासाठी कलम २९ अन्वये जमीनमालकाने केलेला अर्ज;
२. मामलेदाराने किंवा अपीलात जिल्हाधिका—याने किंवा पुनरिक्षणात महाराष्ट्र महसूल न्यायधिकरणाने फेटाळणे. (सन २००७ च्या महाराष्ट्र अधिनियम क्र. २३ अन्वये महाराष्ट्र महसुली न्यायाधिकरण दि. १३.१२.२००७ पासून अस्तित्वात आले);
३. वरील घटकांची पूर्तता झालेली असल्यास, यातील परंतुक हे, असा अर्ज ज्या तारखेस फेटाळण्याचा अंतिम आदेश देण्यात आला असेल त्या तारखेस कुळाने अशी जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात आले असल्याचे जाहीर करेल;
४. ज्या तारखेस अर्ज फेटाळण्याचा अंतिम आदेश दिला असेल त्या तारखेचा उल्लेख यात यापुढे 'पुढे ढकलण्यात आलेली तारीख' असा केला आहे.

३४. ज्याअर्थी कलम ३२ हे त्यापुढील कलमांच्या अधीन करण्यात आले असल्याने

त्यापुढील कलम ३२ अ, ३२ बी, ३२ सी आणि ३२ डी अन्वये, त्यातील तरतुदींच्या चलनाच्या अधीन, शर्ती आणि मर्यादांची तरतूद करण्यात आली आहे असे लक्षात येते. वेगळ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास, कलम ३२ अन्वये कुळास प्रदान करण्यात आलेल्या मानीव हक्काचा उपभोग कलम ३२ अ ते ३२ डी अन्वये घालून दिलेल्या निर्बंधाच्या अधीन असेल.

३५. कलम ३२ फ वर चर्चा करण्यापूर्वी कलम ३२ ग चा उल्लेख करणे उचित राहील असे आम्हांस वाटते. कलम ३२ ग हे, न्यायाधिकरणाच्या नोटीस जारी करण्याच्या आणि कुळाने दयावयाची जमिनीची किंमत निर्धारित करण्याच्या अधिकाराशी संबंधित आहे. कलम ३२ ग (५) अन्वये असे जाहीर करण्यात आले आहे की, एखाद्या कुळाने पुढे ढकलण्यात आलेल्या तारखेस जमीन खरेदी केली आहे असे मानण्यात येईल अशा कुळाच्या बाबतीत, न्यायाधिकरण जमिनीची किंमत निर्धारित करील. कलम २ (१९) अन्वये न्यायाधिकरणाची व्याख्या कलम ६७ खालील शेतजमीन न्यायाधिकरण अशी केली आहे.

३६. कलम ३२ ग अन्वये इतर गोष्टींबरोबरच, न्यायाधिकरणाने जाहीर नोटीस प्रसिध्द करावी किंवा प्रसिध्द करण्याची व्यवस्था करावी अशी तरतूद आहे, ज्याद्वारे त्या सर्व व्यक्तींना ज्यांनी जमिनी खरेदी केल्या आहे असे मानण्यात येईल, त्यांना ते त्यांच्यापुढे हजर राहण्याविषयी फर्मावेल. त्या व्यतिरिक्त जमीनमालक व इतर व्यक्तींना सुध्दा अशा जाहीर नोटिशीत विनिर्दिष्ट केलेल्या तारखेस त्यांच्यापुढे हजर राहण्याविषयी फर्मावील. कोणत्याही कुळाने हजर राहण्यास कसूर केल्यास किंवा जमीन खरेदी करण्याची आपली इच्छा नाही असे निवेदन त्याने दिल्यास न्यायाधिकरण लेखी आदेशाद्वारे, अशा कुळाची जमीन खरेदी करण्याची इच्छा नाही आणि खरेदी परिणामशून्य आहे असे घोषित करेल. कुळाची जमीन खरेदी करण्याची इच्छा असल्यास न्यायाधिकरण, कुळास व जमीनमालकास आपली बाजू मांडण्याची संधी दिल्यानंतर अशा जमिनीची खरेदीची किंमत निर्धारित करेल.

३७. कलम ३२ फ कडे पुन्हा वळून पाहता, त्याची सुरुवात ही त्यातून दिलेल्या उद्देशाहून वेगळा अर्थ निघू नये, अशा वाक्याने केली आहे आणि त्याचा अर्थ त्याच्या अगोदरच्या कलमांमध्ये जे नमूद केले आहे तोच आहे.

३८. ज्यात इतर गोष्टींबरोबरच, जमीनमालक अज्ञान असेल तेव्हा कुळाच्या जमीन खरेदी करण्याच्या हक्काची तरतूद आहे. अशा परिस्थितीमध्ये, त्याला एक वर्षाच्या आत कलम ३२ अन्वये अशी जमीन खरेदी करण्याचा हक्क असेल. आणि असा एक वर्षाचा कालावधी, ज्या अवधीत कलम ३१ अन्वये कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा जमीनमालकाचा हक्क संपुष्टात येईल तेव्हापासून सुरु होईल.

३९. कलम ३१ अन्वये, जर जमीनमालक अज्ञान असेल तर तो ज्या तारखेस सज्ञान होईल त्या तारखेपासून एका वर्षाच्या आत अशी नोटीस देण्याविषयी आणि नंतर कलम २९ अन्वये कब्जा मिळविण्यासाठी अर्ज करण्याविषयी तरतूद केलेली आहे.

४०. कलम ३२ अन्वये, जमीनमालकाने, तो सज्ञान झाला आहे याविषयी, ज्या अवधीत कलम ३१ अन्वये कुळवहिवाट समाप्त करू शकतो, तो अवधी संपण्यापूर्वी कुळास नोटीस पाठविणे अनिवार्य आहे.

४१. या कलमान्वये कामकाज कसे चालते याचे प्रत्यक्ष उदाहरणासहित स्पष्टीकरण खालीलप्रमाणे आहे.

जर जमीन मालक अज्ञान असेल आणि तो दि. ०१.०१.१९६६ रोजी सज्ञान झाला असेल तर, कलम ३१ अन्वये कुळवहिवाट समाप्त करण्यासाठी त्याला एक वर्षाचा अवधी मिळेल. हा कालावधी ३१.१२.१९६६ रोजी संपेल. त्यामुळे, जमीनमालकाने तो सज्ञान झाला आहे याविषयी दि. ३१.१२.१९६६ पूर्वी कुळास नोटीस पाठविणे अनिवार्य आहे. त्यावर जर

कुळास जमिन खरेदी करण्याची इच्छा असेल तर, दि. ३१.१२.१९६६ पासून एक वर्षाच्या आत तशी नोटीस देण्याचा त्याला हक्क असेल. अशा प्रकारे त्यांच्याकडे दि. ३०.१२.१९६७ पर्यंतचा अवधी असेल. कलम ३२—फ (१ अ) अन्वये, कलम ३२ —फ च्या पोटकलम (१) अन्वये नोटीस कशी दयावी याची तरतूद आहे. कुळाची पोटकलम (१) अन्वये त्यास प्रदान केलेल्या हक्काचा वापर करण्याची इच्छा असेल तर, ते त्या पोटकलम (१) मध्ये विनिर्दिष्ट केलेल्या अवधीच्या आत, ज्याबाबत आम्ही उदाहरणासहित स्पष्टीकरण दिलेले आहे, त्या संबंधात जमीनमालकास आणि न्यायाधिकरणास विहित रितीने कळविले पाहिजे अशी कलम ३२ फ (१ अ) मध्ये तरतूद आहे. सन १९६९ चा अधिनियम क्र. ४९ अन्वये जे परंतुक जादा दाखल करण्यात आले आहे त्यात, जमीन धारण करणा—या कुळाने दयावयाच्या नोटीशीचा कालावधी वाढविण्यात आला असल्याबाबत म्हटले आहे परंतु, आपला त्याच्याशी काही संबंध नाही.

४२. या खटल्यामध्ये, अपिलार्थीने कलम ३२—फ (१ अ) च्या अर्थान्वये अभिप्रेत असलेली नोटीस दिली नव्हती या आधारावर पुढील कार्यवाही करावी असे आम्हांस वाटते. याउलट, आमच्यासमोर जी विनिर्दिष्ट केस जोरदारपणे मांडण्यात आली आहे त्याद्वारे असे म्हणणे मांडले आहे की कलम २९ सह कलम ३२ च्या अर्थाप्रमाणे प्रतिवादी जमीनमालक याने अयशस्वीपणे अर्ज दाखल केला या संबंधाने त्याला मानीव कूळ असे समजणे हे निर्णायक आहे.

४३. या घडीला आपण, जमीनमालकाने सादर केलेल्या वस्तुस्थितीवर अधिक बारकाईने लक्ष देणे गरजेचे आहे. आपण असे पाहिले की, अपिलकार यांचे असे म्हणणे आहे की प्रतिवादी यांनी कलम २९ अन्वये दाखल केलेला अर्ज, दि. २७.७.१९६७ च्या आदेशान्वये फेटाळून लावण्यात आला होता. त्यानंतर, अपिलकारांच्या मते प्रतिवादींनी अपील दाखल केले होते, जे दि. ०९.०३.१९६८ रोजी फेटाळण्यात आले.

४४. दि. ०९.०३.१९६८ च्या आदेशामध्ये अपिल प्राधिकर—यांना प्रथम प्रतिवादी यांनी सादर केलेल्या पुराव्यामध्ये ढळढळीत पळवाटा आढळल्या. एकीकडे शाळेच्या नोंदवहीतील जन्मतारखेची नोंद आहे तर दुसरीकडे जन्माच्या नोंदवहीतील नोंद आहे. एक जन्मतारीख आहे १०.०९.१९४७ तर दुसरी जन्मतारीख ०४.०६.१९४८. शाळेच्या दाखल्यावरील जन्मतारीख ०४.०६.१९४८ अशी दिसते तर जन्माच्या नोंदवहीतील तारीख १०.०९.१९४७ अशी आहे.

४५. प्रथम प्रतिवादी — जमीनमालक यांनी दि. २०.०५.१९६७ रोजी अर्ज दाखल केला. जर जन्मतारीख ०४.०६.१९४८ असल्याचे गृहित धरले, ज्याच्याशी प्रथम प्रतिवादी उघडपणे आग्रह धरीत आहेत, तर दि. २०.०५.१९६७ रोजीचा अर्ज वेळेत दाखल केला असे दिसते. परंतु जर जन्मतारीख १०.०९.१९४७ असल्याचे गृहित धरले तर, प्रतिवादीने दाखल केलेला अर्ज हा स्पष्टपणे मुदतबाह्य ठरतो. यास्तव प्राधिका—यांनी जमिनमालकाचे म्हणणे मान्य केलेले नाही.

४६. प्रथम प्रतिवादी यांनी दाखल केलेल्या पुनरिक्षण अर्जामध्ये आमच्यासमोर सादर केलेले आदेश पाहता, महाराष्ट्र न्यायाधिकरणाने हा निष्कर्ष कायम करून पुनरिक्षण अर्ज फेटाळला आहे.

४७. त्यानंतर कलम ३२ ग अन्वये अभिप्रेत असलेला अर्ज अपीलकार यांनी आखल केला आहे. सदर प्रकरण न्यायाधिकरणापर्यंत जाउन पुन्हा मूळ प्राधिका—यांकडे परत पाठविण्यात आले हे आपण आतापर्यंत पाहिले आहे आणि त्यानंतर नवीन वादविवादाला सुरुवात झाली ज्याचा परिणाम उच्च न्यायालयाचा आक्षेपित आदेश पारित होण्यात झाला. याप्रकरणी मूळ प्राधिका—यांचा आदेश अपिलकारांच्या विरोधात गेला आणि जमीनमालक हे दि. ०४.०६.१९६६ रोजी सज्ञान झाले असल्याचे समोर आले.

४८. त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की कलम ३२ —फ च्या तरतूदी ह्या बाबतीत लागू आहेत. मूळ प्राधिका—यांनी पुढे अशी कारणमीमांसा केली कि, जमीनमालक सज्ञान

झाल्यापासून दोन वर्षांच्या आत म्हणजेच दि. ०४.०६.१९६८ पर्यंत अपीलकारांनी, १९५६ च्या नियमांमधील नियम २० अन्वये नोटीस देउन, त्यांच्या जमीन खरेदी करण्याच्या हक्काचा वापर करणे आवश्यक होते. परंतु कुळाने या अनिवार्य तरतूदीचे पालन न केल्यामुळे आपला हक्क गमावला आहे. प्रथम प्रतिवादी जमीनमालक यांच्याकडून केल्या गेलेल्या कार्यवाहीच्या संबंधात अपील नोंदवहीच्या उता—याबाबत त्यात काही विसंगती असल्याबाबत म्हटले आहे. त्यात पुढे असे म्हटले आहे की, खालच्या न्यायालयाच्या आदेशाची तारीख २७.०७.१९६७ अशी आहे तर प्राप्त झाल्याची तारीख १९.०६.०१९६७ अशी आहे. (तसे पाहता, प्राप्त झाल्याची तारीख म्हणजे अपिल प्राप्त झाल्याची तारीख असते, इतर शब्दात सांगायचे झाले तर, अपिलाची तारीख ही आदेशाच्या तारखेअगोदरची आहे, ही विसंगती आहे, ज्या आदेशाविरुद्ध अपिलात आक्षेप घेण्यात आला आहे.) यात पुढे असे म्हटले आहे की, जमीनमालकाने, सज्जान झाल्यावर कुळवहिवाट समाप्त करून, कलम २९ सह कलम ३१ अन्वये कब्जा मिळविण्यासाठी अर्ज केला, हे सिध्द करणारा कोणताही पुरावा प्रथम प्रतिवादी यांचेकडून सादर केला गेलेला नाही. त्यामुळे, कलम ३२—फ (१ अ) अन्वये जमीन खरेदी करण्याच्या कुळाच्या हक्काचा वापर करण्यात त्यास अपयश आल्याने त्याचा परिणाम त्याचा हक्क गमावण्यात झाला. सहायक जिल्हाधिकारी यांनी, अपीलकार यांनी दाखल केलेले अपील मंजूर केले. न्यायाधिकरणाने, अपील प्राधिकारी यांचा आदेश फिरवला आणि मूळ प्राधिका—यांचा आदेश पूर्ववत केला. न्यायधिकरणाने, अपीलातील विसंगतीच्या आधारावर कामकाज चालवले आणि मूळ प्राधिका—यांनी ज्या धारणेच्या आधारे कामकाज चालवले त्याच धर्तीवर आदेश दिला. यात पुढे असे निदर्शनास आणण्यात आले की, जेथे पक्षकारास मुलभूत पुरावा सादर करावयाचा असेल तेथे तो फक्त प्रमाणित प्रतींच्या स्वरूपात केला जावा, इतर कोणत्याही स्वरूपात नव्हे. जमीनमालकाने कब्जासाठी केस दाखल झाल्याचे नाकारले आहे आणि कुळास / अपिलकारास कलम ३२—फ मधील तरतुदींचे पालन करण्यात अपयश आले आहे. त्यामुळे वाद जमीन खरेदी करण्याचा त्याचा हक्क त्याने गमावला आहे.

४९. उच्च न्यायालयाने सदर तरतुदींच्या संबंधात निर्देश करून असा निष्कर्ष काढला आहे

की, जमीनमालकाने दाखल केलेल्या प्रारंभिक कार्यवाही बाबत गंभीर स्वरूपाचा संशय व्यक्त झाला असून, तहसीलदार आणि शेतजमिनीचे न्यायाधिकरण यांनी नोटीस देण्यासंदर्भातील काढलेल्या निष्कर्षातील विपर्यास किंवा केलेल्या अभिलेखातील उघड चुका विद्वान एकल न्यायाधिश यांच्या निदर्शनास आलेल्या नाहीत. यात पुढे असा निष्कर्ष काढण्यात आला आहे की, कलम ३२ ग खालील कार्यवाहीमध्ये जमीनमालकास, कुळाकडून कलम ३२ फ (१ अ) चे अनुपालन न झाल्याबद्दल मुद्दा उपस्थित करण्याची मुभा होती.

५०. यात कलम ३२ फ (१ अ) अन्वये जमीनमालकास व न्यायाधिकरणास नोटीस देणे ही अनिवार्य पूर्वावश्यकता होती याचा पुनरुच्चार केला गेला.

५१. अपीलकार यांचा युक्तिवाद की, प्रकरण परत पाठविल्यानंतर करण्यात आलेली कार्यवाही ही अगोदरचा वादविवाद पुढे चालू ठेवल्याप्रमाणेच मानण्यात यावी आणि कलम ३२ फ(१ अ) चे पुरेसे अनुपालन केले आहे, हा स्वीकारण्यात आला नाही.

कलम २९ सह कलम ३२(१) आणि ३२ फ यातील पहिले परंतुक यामधील क्रिया प्रतिक्रिया खालीलप्रमाणे

५२. कलम ३२ (१) चे पहिले परंतुक याचे कलम २९ सोबत अवलोकन करता असे दिसते की, जेव्हा जमीनमालक कब्जा मिळविण्यासाठी अर्ज दाखल करतो व तो अर्ज फेटाळला जातो तेव्हा कुळाने, ज्या दिवशी जमीनमालकाचा, कलम २९ सह कलम ३२ खालील अर्ज फेटाळण्यात आल्याचा आदेश पारित केला जातो त्यादिवशी जमीन खरेदी केली असल्याचे मानण्यात यावे. तर हे प्रकरण मानीव खरेदीचे आहे. दुसरीकडे कलम ३२ फ कुळास जमिन खरेदीचा अधिकार देते आणि जेव्हा जमीनमालक अज्ञान असेल आणि कुळवहिवाट समाप्त करण्यासाठी तो ज्या तारखेस सज्ञान होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या कालावधी जरी त्याच्याकडे असला तरी तो तसे करणार नाही त्या परिस्थितीत, असा अधिकार लागू होतो.

त्यामुळे अज्ञान जमीनमालक सज्ञान झाल्यापासून एक वर्षाच्या कालावधी संपुष्टात येईपावेतो कुळाचा अवधी सुरु होतो.

५३. जर कलम ३२ च्या परंतुकातील अर्थाप्रमाणे आणि कलम २९ प्रमाणे मानीव कुळवहिवाट नसेल तर कलम ३२ फ च्या आधारे सदर हक्क विकत घेणे एवढाच पर्याय कुळाकडे शिल्लक राहतो. दोन्ही एकदम अस्तित्वात राहू शकत नाहीत. उदा. जर एखाद्या व्यक्तीकडे मानीव कुळाचा दर्जा असेल तर कलम ३२ फ अन्वये खरेदीसाठी अर्ज करण्याची त्याला आवश्यकता नाही. कलम २९ आणि कलम ३२ व ३२ फ हे दोन परस्पर वेगळ्या परिस्थितीशी संबंधित आहेत. एखाद्या, कलम २९ सह कलम ३२ (१) खाली येणा—या प्रकरणात कुळास मानीव दर्जा प्राप्त होतो तर एखाद्या, कलम ३२ फ येणा—या प्रकरणात कुळास मानीव दर्जा मिळत नाही परंतु त्याला कलम ३२ फ चा आधार घेउन कलम ३२ फ (अ) च्या अर्थान्वये जमीनमालक आणि न्यायाधिकरण दोघांनाही नोटीस पाठवावी लागते आणि त्यानंतर प्राधिकरणाला या प्रकरणी निकाल द्यावा लागतो.

५४. या प्रकरणातील वस्तुस्थितीनुसार जोवर आपण, प्रतिवादी जमीनमालक अज्ञान असल्यामुळे जे ज्या तारखेस सज्ञान झाले त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत त्यांना असा अर्ज करण्याचा हक्क प्राप्त होतो म्हणून त्यांनी कलम २९ सह कलम ३२ मधील तरतुदींचा आधार घेतला आणि त्याचा परिणाम हे प्रकरण फेटाळण्यात झाला. हे अपीलकारांचे म्हणणे मान्य करतो, तोवर कलम ३२ सह कलम २९ मधील तरतुदी येथे लागू आहेत असे सिध्द होते आणि त्यामुळे अपीलकारास मानीव कुळाचा दर्जा प्राप्त होतो आणि जर त्याला मानीव दर्जा प्राप्त होत असेल तर कलम ३२ फ चा आधार घेण्याची काहीच आवश्यकता नाही. म्हणजेच कायदयातील मानीव दर्जाच्या तरतुदीनुसार जर असा दर्जा त्याला प्रदान करण्यात आला असेल तर पुन्हा त्याने तसा दर्जा प्राप्त करून घेण्याची काही आवश्यकता नाही. अशा प्रकरणामध्ये कुळाने यापेक्षा अधिक काही करणे आवश्यक नाही.

५५. प्रकरणातील गुणदोष पहाता, अपीलकाराने प्रकरणातील महत्वाची माहिती आणि अपिलीय प्राधिकारी तसेच न्यायाधिकरणाने पारित केलेले आदेश दाखल केले आहेत. ते पाहता असे दिसते की प्रथम प्रतिवादी यांनी, त्यांचा जन्म सन १९४८ मध्ये झाला यावर भर देउन कलम २९ सह कलम ३२ च्या आधारे अर्ज केला होता. परंतू जन्माच्या नोंदवही मध्ये त्यांचा जन्म सन १९४७ मध्ये झाला होता असे नमूद असल्यामुळे, त्या आधारे त्यांचा अर्ज फेटाळला गेला. याबाबत जरी अपीलकाराने प्रमाणित प्रती यापूर्वी सादर केल्या नसल्या तरी त्यांनी त्या उच्च न्यायालयात रिट याचिकेसोबत पुनरिक्षण याचिकेचा न्यायनिर्णय दिला गेला त्यावेळेस सादर केल्या आहेत.

५६. निव्वळ केस लॉ चा उल्लेख करण्याने प्रतिवादींची केस पुढे सरकत नाही. अमृत भिकाजी काळे आणि इतर वि. काशिनाथ जनार्दन ट्रेड आणि इतर (१९८३) ३ एससीसी ४३७ या प्रकरणांत जे याच कलमाखालील कार्यवाहीशी संबंधित आहे. त्यात कोर्टाने खालील प्रमाणे मत मांडले आहे.

‘कृषकदिनी मालकाचा जमिनीतील हितसंबंध संपुष्टात येतो आणि त्याबरोबरच वैधानिक विक्रीद्वारे पक्षकाराकडून जास्त काही न घेता जमीनमालकाचा संपुष्टात आलेला हक्क हा कूळाचा हक्कात जातो किंवा निर्माण होतो, त्याक्षणी मालमत्ता हस्तांतरणाच्या कायद्यानुसार समजण्यात येणारे जमीनमालक व कूळ यांच्यातील नाते समाप्त होते आणि तसा दुवा असलेली साखळी तुटते, तसेच गैरहजर असलेल्या जमीन न कसणा—या जमीनमालकाचा जमिनीतील मालकी हक्क संपुष्टात येतो व जमीन कसणारे कूळ, जमीन कसणारा शेतकरी त्याचा मालक बनतो. ३२ फ हे कलम वेगळा उद्देश वगळण्यासाठी तयार केलेल्या उपवाक्याने सुरु होत असल्याने कलम ३२ पेक्षा प्रभावी

ठरते. कलम ३२ फ आणि ३२ चा एकत्रित परिणाम म्हणजे कलम ३२ फ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे जमीन मालकास कोणतीही विकलता जडलेली नसेल त्याबाबतीत, अशा जमीन मालकाचे कुळ हे कायदयानुसार मानीव खरेदीवर ठरते आणि जेथे जमीनमालक हा ३२ फ मध्ये नमूद केलेल्या वर्ग किंवा प्रवर्गात मोडणारा असेल, त्याबाबतीत त्यातील तरतुदीनुसार अनिवार्य खरेदीची तारीख पुढे ढकलण्यात येते. ज्याअर्थी 'टी' म्हणजेच जमीनमालकाला कोणतीही विकलता जडलेली नव्हती आणि तो दि. १ एप्रिल १९५७ रोजी हयात होता, त्याअर्थी त्याचा कुळ 'जे' हा कृषक दिनी मानीव खरेदीदार झाला आहे, त्यामुळे 'टी' आणि 'जे' यांच्यामधील जमीनमालक आणि कुळ हे नाते संपुष्टात आले आणि 'टी' किंवा त्यांच्या वतीने हक्क सांगणारे इतर कोणीही, जसे कि 'अ' किंवा प्रस्तुतचा खरेदीदार, यांच्याकडून दिनांक १ एप्रिल १९५७ रोजी वा त्यानंतर जमिनीचे मालक आहोत या आधारावर कोणताही हक्क सांगितला जाणार नाही.

५७. अण्णा भाऊ मगदूम, मयत म्हणून कायदेशीर वारसांमार्फत विरुध्द बाबासाहेब आनंदराव देसाई (१९९५) ५ एससीसी २८३ या केसमध्ये मा. न्यायालयाने निःसंशयपणे असा निर्णय दिला आहे की, कलम ३२ फ (१ अ) खालील आवश्यकता या अनिवार्य होत्या. अशा प्रकरणांमध्ये कलम ३२ सह कलम ३२ ग खाली आपोआप खरेदी होऊ शकत नाही. तथापि, येथे परिच्छेद १५ नमूद करणे समर्पक आहे.

“१५ श्री. वाड यांचे असे म्हणणे आहे की, कुळाने केलेले स्पष्ट निवेदन हे त्यांच्या कायदयाने त्यांना प्रदान केलेल्या हक्काचा उपभोग घेण्याच्या आड येऊ शकत नसेल तर, केवळ त्यांची निष्क्रीयता ही कुळास, त्याच्या हक्कापासून वंचित ठेवण्याचे कारण होऊ शकत नाही.

अमृत भिकाजी काळे या प्रकरणामध्ये नोंदवलेली वरील निरीक्षणे, त्या प्रकरणामधील वस्तुस्थितीच्या संदर्भात वाचणे आवश्यक आहे, ज्या मध्ये असे दिसते की, जमीनमालक सज्ञान होता आणि त्याला कोणतीही विकलता जडलेली नव्हती तसेच तो दि. १.४.१९५७ रोजी हयात होता आणि त्याबाबतीत कलम ३२ फ च्या तरतुदींचा त्यावर प्रभाव नव्हता आणि कलम ३२ नुसार कुळाकडून खरेदी करण्यात आले असे मानण्यात आले होते त्यामुळे कुळाने अव्वल कारकून यांच्या समोरील कामकाजामध्ये त्यानंतर केलेले कथन उपयोगाचे नाही असे धरण्यात आले आहे. परंतू प्रस्तुत प्रकरणामधील स्थिती वेगळी आहे. प्रतिवादी —जमीनमालक हा दि. ०१.४.१९५७ रोजी अज्ञान होता आणि कलम ३२ फ नुसार केस चालविण्यात आली होती आणि त्याठिकाणी कलम ३२ फ चे उपकलम (१ अ) नुसार पूर्तता करण्यात आलेली नव्हती.”

५८. येथे हे सुध्दा नोंद करणे उचित होईल की कलम ३२ (१) मधील पहिल्या परंतुकाच्या अर्थानुसार ही केस पुढे ढकलण्यात आलेल्या तारखेच्या प्रश्नाशी संबंधित नव्हती तर कलम ३२ खालील मानीव दर्जाच्या तत्वाशी निगडीत होती त्यामुळे सदर परंतुकाखालील मानीव दर्जाचे तत्व येथे लागू होते.

५९. सुदाम गणपत कुतवल वि. शेवंताबाई तुकाराम गुळूमकर (२००६) ७ एस सी सी २०० या प्रकरणात जमीनमालकाने कायदयाचे कलम ३१ सह कलम २९ खाली अर्ज दाखल केला आहे, ज्यात दावा मान्य करण्यात आला असून जमिनीच्या अर्धा भागाचा कब्जा प्रामाणिकपणे जमीन कसण्यासाठी देण्याचे निर्देश देण्यात आले. उरलेला अर्धा भाग कुळाकडेच राहावयाचा होता. त्यानंतर जमीनमालकिणीने कुळाकडून काही कसूर झाल्याचा आरोप करून उरलेल्या अर्धा भागाचा कब्जा मिळण्यासाठी अर्ज दाखल केला.

त्यानंतर जमीनमालकिणीचा हक्कसंबंधाने वारसदार यांनी कलम ३२ (प) सह कलम ३२

फ अन्वये, कलम ३२फ (१ अ) खालील आवश्यक नोटीस नसल्याकारणाने कुळाकडून केलेली वैधानिक मानीव खरेदी रद्द असल्याचे जाहीर करून मिळावे यासाठी अर्ज दाखल केला. हया न्यायालयाने सदर तरतुदींचा उल्लेख करून परिच्छेद २३ मध्ये त्यांचे निषकर्ष दिले आहेत, जे इतर गोष्टींबरोबर खालीलप्रमाणे वाचावे.

“२३. कलम ३१, ३२, ३२ फ आणि ३२ग यांचे एकत्रित आणि एकसंध वाचन केल्यानंतर जी परिस्थिती स्पष्ट होते ती खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

अ) जेथे जमीनमालकाने कुळावर (कलम ३२ चे पोट कलम (१) चा खंड (ब) खाली उल्लेख कुळवहिवाट समाप्त करण्याची नोटीस) बजावली नसेल तेथे कुळाने ती जागा कृषकदिनी (दि. १.४.१९५७ रोजी) खरेदी केली असे मानण्यात येईल.

ब) जेथे कुळाने कृषक दिनी (१.४.१९५७ रोजी) जमीन खरेदी केली असे मानण्यात आले आहे, तेथे जमीन न्यायाधिकरणाने नोटीस जारी करून कुळाने दयावयाची किंमत निश्चित करणे आवश्यक आहे. जेथे मानीव खरेदी झाली असेल परंतु खरेदीचा हक्क पुढे ढकलण्यात आला असेल, तेथे जमीन न्यायाधिकरणाने, पुढे ढकललेल्या तारखेनंतर शक्य तितक्या लवकर जमिनीची किंमत ठरवावी.

क) जेथे जमीन मालक ही विधवा स्त्री आहे, जिने कायदयाचे कलम ३१(१) अन्वये कुळवहिवाट समाप्त करण्याचा तिचा हक्क बजावला असेल आणि कुळाकडे असलेल्या जमिनीच्या भागाचा व्यक्तिशः कसण्यासाठी कब्जा मिळविला असेल तेथे, विधवा स्त्रीच्या हक्कविषयक उत्तराधिका—याने, ज्या तारखेस जमिनीत अशा स्त्रीचा हितसंबंध असणे बंद होईल त्या तारखेपासून एक वर्षाच्या आत कुळवहिवाटीच्या

समाप्तीची नोटीस देण्याचा प्रश्नच येत नाही. जेव्हा कलम ३१(३) गैरलागू होते तेव्हा कलम ३२ फ सुध्दा लागू होत नाही आणि त्यामुळे कुळाने कलम ३२फ(१अ) अन्वये कोणतीही नोटीस देण्याची गरज नसते.

६०. तुकाराम मारुती चव्हाण वि. मारुती नारायण चव्हाण (मयत) त्यांचे कायदेशीर प्रतिनिधी मार्फत आणि इतर (२००८) ९ एस.सी.सी. ३५८ या प्रकरणामध्ये अपीलकर्ता हा कलम ३२फ (१अ) खाली जमीनमालक आणि न्यायाधिकरण यांना नोटीस न देता त्याचा खरेदी करणेचा अधिकार वापरू शकतो काय असा प्रश्न उपस्थित करण्यात आला होता.

६१. मूळ मालकीण जी विधवा होती ती १९६४ साली मयत झाली तिच्या पश्चात तिला दोन मुलगे आहेत. मूळ कुळाने कलम ३२ खाली कार्यवाही सुरु केली होती ज्यामध्ये आदेश त्याच्या बाजूने झाला होता.

६२. मा. न्यायालयाने असे मत दिले की, कलम ३२फ (१अ) खालील नोटीस ही अनिवार्य आहे. तथापि, मा. न्यायालयाने अन्य गोष्टींसमवेत खालीलप्रमाणे निष्कर्ष काढला आहे.

“फक्त अशा प्रकरणामध्ये, जेथे विधवा जमीनमालकिणीने तिचा कलम ३१ (१) खालील हक्क या पूर्वीच वापरला असेल तेथेच आवश्यक असलेली नोटीस ही अनिवार्य नाही म्हणजेच अशी परिस्थिती जेथे तिच्या हयातीमध्ये जमीनमालकिणीला खरोखर जमिनीची आवश्यकता आहे अशी नोटीस कुळावर बजावण्यात आली असेल. एकदा का कलम ३१ (१) खालील नोटीस अशा विधवा जमीनमालकिणीकडून बजावण्यात आल्यानंतर कलम ३१ (३) खालील पुढील लाभ उपलब्ध होत नाहीत.”

६३. यात शंका नाही की. प्रतिवादींच्या विद्वान वकिलांनी असे सादर केले आहे की, जर

मा. न्यायालयाच्या मते प्रमाणित प्रतीमध्ये काय नमूद आहे ते वाचण्याची आवश्यकता असेल तर प्रकरण परत पाठविण्यात यावे.

६४. याबाबतीत आमचा दृष्टिकोन असा आहे की, उत्तरवादीने तीन स्तरावर प्रकरण केलेले आहे हे दाखविण्यासाठी भरपूर कागदपत्रे आहेत. म्हणजेच दि. २०.५.१९६७ रोजी जमीनमालकाने दाखल केलेला अर्ज, अपीलामध्ये पारित झालेला आदेश, आणि त्यापूढे मा. न्यायाधिकरणासमोर असलेल्या पुनरिक्षण अर्जामध्ये झालेला आदेश, त्यासंदर्भात अपिल दाखल झालेची तारीख आणि आक्षेपित आदेशाची तारीख, याबाबतीत नोंद करण्यात आलेल्या विसंगतींवर विसंबून राहिल्यास प्राधिकारी आणि मा. उच्च न्यायालय यांना अपीलकर्त्याविरुद्ध काहीही निष्कर्ष काढायला नको होते.

६५. या प्रकरणामध्ये अपीलकर्ता हा प्रथम उत्तरवादीचा कूळ होता हे सर्वमान्य आहे यात शंका नाही. या प्रकरणामध्ये अपीलकर्त्याला कलम ३२फ (१अ) च्या अर्थान्वये कोणतीही नोटीस पाठविण्याची आवश्यकता नव्हती असा निष्कर्ष आम्ही काढला आहे. जमीनमालकाने दाखल केलेला अर्ज फेटाळण्यात आल्यामुळे त्याला मानीव दर्जा प्राप्त झाला होता आणि त्यामुळे अपीलकर्ता याने अजून काही करणे अनिवार्य नव्हते. तरी सदर प्रकरणी वरील बाबी लक्षात घेता आम्ही अपील मान्य करतो आणि मा. उच्च न्यायालयाने पारित केलेले आक्षेपित निर्णय रद्द करतो आणि जिल्हाधिकारी यांनी पारित केलेला आदेश पूर्ववत करतो. खर्चासंबंधी कोणतेही आदेश नाहीत.

..... न्या.

(न्या. अशोक भूषण)

..... न्या.

(न्या. के.एम. जोसेफ)

नवी दिल्ली

१२ फेब्रुवारी, २०१९.

नकार (डिस्क्लेमर)

“या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही. तसेच, इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करिता वैध मानला जाईल.”

DISCLAIMER

The Translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.
